

MICHAEL ABDALLA

UAM Poznań

MIROSLAW RUCKI

UTH Radom

Klasztory jako ośrodki działalności pisarzy syriackich

1. Udokumentowane liczby klasztorów – 2. Klasztory będące ośrodkami działalności pisarzy asyryjskich – 3. Sytuacja obecna

Większości Europejczyków nic teraz nie mówią nazwy starożytnych ośrodków nauki, kultury i tolerancji chrześcijańskiego Bliskiego Wschodu: Nisibis (dziś Nusaybin w Turcji), Edessa¹ (obecnie Urfa na południu Turcji), Aleksandria (Egipt), Antiochia (Turcja). Przykładowo popularna *Historia chrześcijaństwa w Indeksie geograficznym* w ogóle nie zawiera hasła „Nisibis”, a w tablicy chronologicznej umiejscawia powstanie uniwersytetów w połowie XII stulecia². A przecież już w IV w. działały w tych miastach uczelnie o wysokich standardach naukowych, wzorowane na szkole w Nisibis – dziś jedyny ślad po chrześcijańskiej przeszłości miasta stanowi nieczynny kościół św. Jakuba Nisibińskiego³. Notabene, napisany na przełomie V/VI w. *Statut świętej szkoły miasta Nisibis*⁴ już w 542 r. został przetłumaczony na łacinę i zainspirował Kasjodora do utworzenia podobnej uczelni w Rzymie. Marzenie to nie ziściło się, ale w swoim klasztorze w Vivarium mnich wprowadził obowiązkowe zajęcia z teologii i nauk świeckich⁵.

¹ W tym mieście działał i zakończył swój żywot św. Efrem (306–373).

² T. DOWLEY (red.), *Historia chrześcijaństwa*, tłum. T. Szafranski, Warszawa 2002, s. 15–16.

³ Na dziedzińcu kościoła prowadzono w 2004 r. prace wykopaliskowe.

⁴ Polskie tłumaczenie tego dokumentu można znaleźć w pracy: N. PIGULEWSKA, *Kultura syryjska we wczesnym średniowieczu*, Warszawa 1989, s. 101–120.

⁵ A. VÖÖBUS, *The contribution of ancient Syrian Christianity to the west European culture*, „Journal of Assyrian Academic Society” (1988), s. 8–14.

Wieloetniczna kadra naukowa w chrześcijańskich uczelniach asyryjskich składała się z Greków, Asyryjczyków, Koptów, Mandejczyków (Sabejczyków) i Żydów, do których dołączyli później także schryścianizowani Arabowie⁶. To właśnie tam, przede wszystkim w ośrodkach życia monastycznego, chrześcijańscy uczeni już od V w. zaczęli przekładać, najpierw na język asyryjski (syriacki, aramejski), a następnie na arabski prawie całą spuściznę grecką, którą Arabowie wzbogacili i przekazali ponownie Europie, budząc ją z długiego letargu. Będąc w całkowitej zależności od łaskawości muzułmańskich władców, mnisi i biskupi odważnie podejmowali dyskusje teologiczne z islamem⁷. Szczególnie w Polsce osiągnięcia owych ośrodków wciąż pozostają mało znaną kartą w historii nauki, owocnej wymiany międzykulturowej i tolerancji.

Klasztory na Wschodzie były kuźnią nauki i wiedzy, *alma mater* chrześcijańskiej inteligencji, która – podobnie jak obecnie w Europie – uważała, że do nauki i wiedzy ma prawo każdy. Znaczna liczba klasztorów powstających we wszystkich ośrodkach życia chrześcijańskiego przyczyniała się do upowszechnienia wiedzy naukowej, która stała się łatwo dostępna. „W minionych wiekach było tak, że kto chciał poznać filozofię grecką, jeździł do Aten. Teraz to samo wykształcenie można zdobyć, zgłaszając się do klasztoru i wyrażając chęć i gotowość bycia jednym z klasztornej wspólnoty. Nasze szkoły klasztorne wykształciły ludzi, którzy stali się podobnymi do Apostołów i wypełnili Wschód światłem” – pisze A. Scher⁸. „Rozpowszechnienie piśmiennictwa i języka (a)syryjskiego we wczesnym średniowieczu na tak rozległym obszarze, ogarniającym Bliski, Środkowy i Daleki Wschód, może wywołać zdziwienie. Dzięki niemu zetknęły się różnorakie teorie i wierzenia ludzi o różnym pochodzeniu etnicznym. Był wiążącym ogniwem, nośnikiem ideologii, wiedzy empirycznej i nauki greckiej, zjawiskiem postępowym, służącym oświeceniu wielu narodów Azji” – dodaje N.W. Pigulewska⁹.

Każdy klasztor (po asyryjsku **ܕܝܘܪܐ** *dajra* lub **ܐܘܡܪܐ** *'umra*) miał swoją specyfikę – różniły się one położeniem, architekturą, organizacją i były instytucjami samowystarczalnymi, z biblioteką, dużą liczbą cel, kościołem lub kościołami, własnym systemem ujęcia wody i pokojami gościnnymi. Często były otoczone solid-

⁶ Cenne informacje o edukacji w chrześcijańskich szkołach asyryjskich zob. N. PIGULEWSKA, *Kultura syryjska we wczesnym średniowieczu*, s. 310. Jako ciekawostkę możemy odnotować, że już wówczas nauka została podzielona na dwa semestry, między którymi miała być przerwa wakacyjna, kiedy studenci mogli coś zarobić na swoje utrzymanie (*Reguła piąta*).

⁷ Zob. np. M. SADOWSKI, *Chrześcijańska arabskojęzyczna literatura apologetyczna Bliskiego i Środkowego Wschodu w okresie Abbasydów (750–1050)*, RTSO 32 (2012), s. 87–106.

⁸ A. SCHER, *Tarich Kaldo wa Aszur*, t. II, Bejrut 1913, s. 257.

⁹ N.W. PIGULEWSKA, *Kultura syryjska we wczesnym średniowieczu*, s. 21, 36, 53, 65.

nym murem. Kiedy cele nie mogły pomieścić wszystkich, mnisi przygotowywali sobie miejsce odosobnienia poza murami klasztoru, niekiedy wykuwano je w skałach na zboczu góry wraz ze schodami. Klasztory były obiektami otwartym dla gości. Z gościnności mnichów często korzystali królowie i książęta, arabscy kalifowie i emirowie, notable i inni wielmoże różnej maści. Charakter klasztorów niewiele się zmienił przez wieki, choć dzisiaj ich rola edukacyjna jest zawężona i ogranicza się w zasadzie do przygotowywania duchownych i celebrantów. Drastycznie zmniejszyła się natomiast ich liczba, przeważnie w wyniku ingerencji z zewnątrz, aktów przemocy i masowej eksterminacji ludności chrześcijańskiej.

1. Udokumentowane liczby klasztorów

Nie jest łatwo dziś powiedzieć, ile klasztorów powstawało na terenach objętych działalnością misjonarzy asyryjskich. Kiedy Teodoret pisał swoją *Historię religii* (ok. 444 r.), wspomniał o tysiącach wspólnot monastycznych (cenobitów) na terenie Syrii i całego Wschodu¹⁰. Na podstawie różnych dokumentów i opracowań można podjąć próbę odtworzenia liczebności klasztorów w Tur Abdinie, Syrii i Iraku.

1.1. Tur Abdin

Prof. Artur Vööbus, specjalista od historii i kultury chrześcijan asyryjskich, twierdzi, że pierwsze oznaki ascetyzmu pojawić się miały w okolicy Nisibis, a więc w Tur Abdinie¹¹, a później dopiero wzorce monastycyzmu zostały przeniesione z Mezopotamii do Egiptu i Grecji. Świadczą o tym, jego zdaniem, m.in. określenia oznaczające mnicha: stosowane w Egipcie *abba* (oznaczające po asyryjsku „ojciec”) oraz w Grecji *ihidaja* („samotnik”). Kiedy zatem w połowie IV w. do Tur Abdinu przybył z klasztoru św. Pachomiusza w Egipcie Mor Augin (św. Eugeniusz Wielki), wzmocnił on istniejący w Tur Abdinie ruch ascetyczny, zdobywając wielu zwolenników, którzy odegrali ogromną rolę w szerzeniu chrześcijaństwa i budowie nowych świątyń. Jego uczniowie, Mor Szmuel i Mor Szymon Kartminojo, wzniesli w 397 r. nieopodal miasta Mardin wielki klasztor, zwany Dajro d-Kartminojo (od przydomka założyciela), nazywany też Dajro d-Mor Gabriel (od nazwiska następcy

¹⁰ E.G. HINSON, *The Church Triumphant: A History of Christianity up to 1300*, Mercer 1995, s. 199.

¹¹ A. VÖÖBUS, *The contribution of ancient Syrian Christianity*, s. 8–14.

założyciela). W 446 r. w kryptach klasztoru znajdowały się 483 czaszki mnichów, a w 590 r. – już 802. Pod koniec V w. służyło w nim 1800 mnichów, z których do 734 r. dwunastu zostało świętymi. Klasztor wydał trzynastu patriarchów (pierwszy z nich zmarł w 755 r., ostatni zaś w 1662 r., czterech zginęło tragicznie), jednego *mafiriona*¹² i siedemdziesięciu dziewięciu biskupów.

Na przełomie III i IV w. w tej okolicy było rzekomo ok. 300 klasztorów¹³; prawdopodobnie liczba ta obejmuje również pustelnie, gdzie mieszkali pojedynczy mnisi. Z drugiej strony, 300 domów klasztornych jest znanych w Konstantynopolu¹⁴, więc liczba dotycząca Tur Abdinu nie musi być zawyżona. Udział procentowy chrześcijan w tym okresie nie jest znany – na pewno jednak w VI w. cała ludność Tur Abdinu wyznawała chrześcijaństwo¹⁵. Już wtedy Asyryjczycy zasiedlali 5 miast i ponad 150 miasteczek i wiosek. Prawie w każdej z tych miejscowości znajdował się kościół. Liczba mnichów i pustelników była wtedy wyjątkowo duża i wynosiła blisko 600 tysięcy¹⁶. W całej okolicy znajdowały się ich pustelnie, a recytowane Psałmy było słychać zewsząd przez całą noc. Mnisi służyli w 25 klasztorach znajdujących się wówczas w Tur Abdinie, z których 8 było zaliczanych do dużych, tzn. samowystarczalnych pod względem edukacyjnym i gospodarczym.

W połowie V w. zbudowano klasztor Bar Sauma¹⁷, który później, za panowania Arabów, był główną siedzibą patriarchów. To tutaj ujrzały światło dzienne największe literackie pomniki historii Kościoła: słynna *Kronika* Michała Syryjczyka († 1199), anonimowa *Chronografia* z 1234 r. i większa część *Historii*, którą w bardzo burzliwych czasach napisał Bar Ebraja (Bar Hebraeus, † 1286). Spośród tu-tejszych mnichów 21 zostało patriarchami, 9 mafirionami, a 110 biskupami¹⁸. Pod koniec XIII w. klasztor Bar Saumy został spalony przez Kurdów i pozostaje w ruinach do dzisiaj. Był wówczas wyposażony w olbrzymią bibliotekę, która poszła

¹² *Mafiriono* (ܡܦܝܪܝܘܢܐ dosł. „dający owoce”) – godność występująca tylko w Syryjskim Kościele Ortodoksyjnym, odpowiednik kardynała w Kościele rzymskim. Jego jurysdykcji podlega obszar zwany mafirianatem.

¹³ I. SAKA, *Kanisati As-Syrianiya*, cz. I, Damaszek 1985, s. 58.

¹⁴ K. WARE, *Eastern Christendom*, w: J. McMANNERS (red.), *The Oxford Illustrated History of Christianity*, Oxford – New York 1992, s. 123–161.

¹⁵ IGNATIUS AFREM I BARSOM, *Maktbonuto d'al atro d-Tur Abdin*, Kamisli 1954, s. 58.

¹⁶ IGNATIUS JAKUB III, *The Syrian Orthodox Church*, wykład wygłoszony 8 X 1985 r. w Getyndze (w posiadaniu autora), s. 7.

¹⁷ O życiu tego mnicha, uważanego za ojca eremitów († 458), wiemy dzięki pracy jego ucznia, patriarchy Szmuela. IGNATIUS APHREM I BARSAUM, *Geschichte der syrischen Wissenschaft und Literatur*, Wiesbaden 2012, s. 131.

¹⁸ A.S. ATIYA, *Historia Kościołów Wschodnich*, tłum. S. Jakobielski, Warszawa 1979, s. 165.

z dymem. Po jego zniszczeniu patriarchowie w 1293 r. przenieśli swą siedzibę do klasztoru az-Zafaran, zbudowanego w latach 472–479.

Na dzisiejszej mapie Tur Abdinu można znaleźć jedynie 6 czynnych klasztorów¹⁹: *Dejr ul-Zafaran (Dejro d-Kurkmo)* koło Mardinu, *Mor Jakub* koło Salah (powstał ok. 400 r.), *Dajro d-Joldat Aloho*²⁰ koło Hah, *Mor Abraham* koło Midyatu, *Mor Gabriel* koło Kartmin (397 r.) oraz *Mor Malke* koło Arkah.

Zaznaczonych jest też na tej samej mapie 7 klasztorów leżących w ruinach: *Mor Dimet*, *Mor Abaj*, *Mor Lo'ozor*, *Beth Men'em*, *Mor Abraham* (z Kaszkaru), *Mor Juhanon* i *Mor Augin* (góra Izla). Oprócz tego Anschütz podaje nazwy trzech kolejnych opustoszałych i zniszczonych klasztorów: *Mar Behnam* (V/VI w.) i *Dejr Netfa* (VI w.) w okolicy Mardinu oraz *Mar Aho* (V w.) w rejonie Ömerli. Na mapach można znaleźć lokalizacje następnych 9 nieistniejących już klasztorów: *Mar Bassos* (VI w., niedaleko Miden), *Mar Dodo* (VII–XVIII w., koło Esfes), *Dejr Kube* (VII–XI w., dziś miejscowość Derkube), klasztor z VII–XI w., którego nazwa nie jest znana, położony obok Mar Sarkis, *Dejr Saliba*, czyli klasztor św. Krzyża (VII–XV w., dziś miejscowość Der-Salib), *Dejr Mar Szarbil* blisko Midyatu (VII–XVIII w.), *Dejr Mar Babai* (VII–XI w., dziś miejscowość Marbobo), *Basebrina* (XV–XVIII w., dziś miejscowość Bsorino), *Mar Kyriakos* (VII–XI w., niedaleko Ernes) oraz *Killis* (VII w., dziś miejscowość Kelith). Wielki zespół klasztorny, a właściwie ogromna liczba wykutych w skale celi, znajduje się w Hesno d-Kifo. Razem mamy liczbę 20 znanych lokalizacji dawnych klasztorów, lecz pozostałych niegdyś licznych klasztorów Tur Abdinu dziś nie da się zlokalizować ani zidentyfikować ich ruin.

1.2. Syria

Jednym z pierwszych klasztorów na terenie Syrii był *al-Hit* w Hauranie (teren Ghassanidów), o którego istnieniu świadczy jedynie odkryta przez archeologów inskrypcja z 354 r.²¹ Vööbus zaznacza, że przed św. Hilarionem (291–371) nie ma żadnych wzmianek o klasztorach na terenie Syrii, i że właśnie ten mnich wprowadził egipskie wzorce monastyczne do monastycyzmu syryjskiego²². Mieszkając 50 lat w Gazie, Hilarion pozyskał wielu uczniów, którzy zainspirowani jego przykła-

¹⁹ H. HOLLERWEGER, *Lebendiges Kulturerbe: Turabdin*, Linz 1999, s. 56–57.

²⁰ Anschütz podaje inną nazwę: *Mar Sarkis*. Zob. H. ANSCHÜTZ, *Die syrischen Christen vom Tur 'Abdin*, Würzburg 1985, s. 41.

²¹ E.G. HINSON, *The Church Triumphant*, s. 199.

A. VÖÖBUS, *History of the Ascetism in the Syrian Orient: A Contribution to the History of Culture in the Near East*, t. II, Louvain 1960, s. 69.

dem utworzyli ok. 330 klasztorów na terenie ówczesnej Syrii i Palestyny²³. Archeologia dostarcza informacji o wspaniałych budowlach, jakimi były syryjskie klasztory *Qasr al-Banat* (powstały ok. 425 r.), *Qal'at Siman* (480) czy *Umm as-Surab* (489 r.). Pod koniec VI w. w samym tylko regionie Antiochii (obecnie włączonym do Turcji) funkcjonowało 60 klasztorów²⁴.

Inwazja islamska powstrzymała rozwój klasztorów na terenie Syrii. Już od czasów pierwszych kalifów (następców Mahometa), Abu Bakra i Umara ibn Hattaba, którzy podbili Syrię, obowiązywał zakaz budowania nowych i remontowania istniejących kościołów i klasztorów; w Syrii w tym czasie było tak wiele klasztorów, że budowanie nowych nie było konieczne²⁵. Kalifowie często odwiedzali klasztory, podziwiając je i prowadząc nieraz rozmowy z mnichami. Na przykład kalif Hiszam (724–743) na pewno odwiedzał odznaczające się wówczas wspaniałością ośrodki monastyczne *Qasr al-Hayr al-Gharbi*, *Qasr Burqu'*, *al-Faddayn*, *Qasr al-Hallabat* oraz *ar-Rusafa*²⁶.

Mimo to władze muzułmańskie przyczyniły się do wyludnienia klasztorów i zaniku ich aktywności. Na początku XX w. G. Butler badał w regionie Syrii zwanym „ziemią słupników” ruiny 87 kościołów i 12 klasztorów opuszczonych w VII w. i zachowanych od tamtego czasu w stanie niezmiennym²⁷.

Dopiero pod koniec XX w. dzięki przychylności rządu nastąpiło pewne ożywienie życia monastycznego w Syrii. Zbudowano dwa nowe klasztory – w 1996 r. w Maarrat Seydnaya niedaleko Damaszku i w 2000 r. w Tell Wardiyat niedaleko Hassake. Odnowiono ruiny klasztoru św. Szymona Słupnika w pobliżu Aleppo i opracowano projekt jego odbudowy, ale niestety projekt ten nie doszedł do skutku²⁸.

Według danych *OMICS Publishing Group*²⁹ obecnie na terenie Syrii działają 4 klasztory katolickie i 20 prawosławnych (jeden koptyjski, 10 greckich i 9 syriackich). O wiele więcej jednak leży w ruinach. Jednym z najbardziej znanych i imponujących klasztorów na terenie Syrii jest *Deir Mar Musa al-Habashi* – klasz-

²³ W.M. JOHNSTON (red.), *Encyclopedia of Monasticism*, t. I, Chicago – London 2000, s. 582.

²⁴ R. BURNS, *The Monuments of Syria*, New York 2009, s. 25.

²⁵ J. HALDON (red.), *Money, Power and Politics in Early Islamic Syria: A review of current debates*, Princeton 2010, s. 53.

²⁶ E.K. FOWDEN, *Christian Monasteries and Umayyad Residences in Late Antique Syria*, „*Antigüedad y Cristianismo*” 21 (2004), s. 565–581.

²⁷ W.M. JOHNSTON (red.), *Encyclopedia of Monasticism*, s. 46.

²⁸ L.N. LEUSTEAN (red.), *Eastern Christianity and Politics in the Twenty-First Century*, New York 2014, b.n.s.

²⁹ http://research.omicsgroup.org/index.php/List_of_monasteries_in_Syria (22.02.2016).

tor św. Mojżesza z Abisynii. Od czasu powstania w VI w. do XIX w. był czynny, a jego ruiny z dobrze zachowanymi freskami do dziś są podziwiane³⁰.

1.3. Irak

Lista czynnych klasztorów w dzisiejszym Iraku nawet przed rozpoczęciem rozbojów Państwa Islamskiego była bardzo skromna i zawierała zaledwie 8 pozycji³¹: *Dair Mar Bihnam* koło Kallah (Nimrud), *Dair Mar Elia* koło Mosulu, *Dair Mar Gewargis* koło Mosulu, *Dair Rabban Hurmiz* koło Alkosz, *Dair as-Sayida (Dair Khtaya)* koło Alkosz, *Dair Mar Mattai* na górze Maklub, *Dair Mar Michael* koło Mosulu oraz *Dair Mar Oraham* koło Batnaya. Jest to mniej niż liczba czynnych niegdyś klasztorów w samym tylko Bagdadzie lub Kufie.

W 652 r. blisko 50-tysięczna rzesza chrześcijan deportowanych z Nadżranu w Arabii znalazła się w większości w Al-Kufie i jej okolicy. Bez względu na wznowiane prośby do kalifów o powrót do ojczyzny, deportowani starali się dostosować do nowych warunków. Nie ma informacji o liczbie kościołów w mieście Al-Kufa i pod czyim były patronatem, ani o szkołach, nauczycielach i programie edukacji. Wiadomo natomiast, że ostatni kościół w tym mieście zbudowano w 723 r.³² M.S. At-Turajhi w swojej unikatowej książce wymienia i omawia aż 45 klasztorów, które znajdowały się w tej okolicy, zaopatrując swoje dzieło w bogaty materiał ilustracyjny: schematy budowli, zdjęcia elementów architektury i krzyży wykutych w kamieniu oraz ceramiki³³.

Z nastaniem XI w. historia milczy o dalszych losach chrześcijan Nadżranu. Zachowane w okolicy Kufy strzępy lub jedynie ślady zniszczonych przez rabusiów 9 pałaców, 49 klasztorów (*dajr*³⁴, *'umr*³⁵), 10 kościołów (*bi'a*³⁶), 6 kompleksów

³⁰ R. MASON, *The Monastery of St. Moses the Abyssinian (Deir Mar Musa al-Habashi), Syria, „Antiquity”* 83 (2009), nr 319, <http://antiquity.ac.uk/archive> (22.02.2016).

³¹ *Assyrian Monasteries in Present Day Iraq*, <http://www.aina.org/aol/syriac.htm> (25.02.2016).

³² M. ABDALLA, *Losy chrześcijan himjaryckich jemeńskiego miasta Nadżran (VI-X w.) w źródłach arabskich i asyryjskich*, w: M.M. DZIEKAN, I. KOŃCZAK (red.), *Arabowie – Islam – Świat*, Łódź 2008, s. 557–569.

³³ M.S. AT-TURAJHI, *Ad-dijarat wa al-amkina an-nasranijja fi Al-Kufa wa dawahiha*, Bejrut 1981, s. 339.

³⁴ Z asyryjskiego ܕܝܪܐ (*dajra*). ܕܝܪܝܐ (*dajraja*) to mnich.

³⁵ Od ܐܘܡܪܐ (*'umra*).

³⁶ Od ܒܝܬܐ (*bi'ta*) (dosł. jajko, co prawdopodobnie nawiązuje do owalnego kształtu pierwszych kościołów lub ich kopuł).

celi mnichów (*kurh*³⁷, *killaje*³⁸), 2 mauzoleów, 2 cmentarzy, 6 spichrzów (*anbar*, *chana*³⁹) i 22 budowli (niektóre z czasem przybrały kształt pagórków *tall* z pozostałościami labiryntów *sirdab*, *urisa*⁴⁰), u jednych budzą smutek i żal, a u innych satysfakcję wywołaną poczuciem ideologicznego triumfu.

Najazd muzułmański znacznie ograniczył rozwój życia monastycznego – wprowadzono zakaz budowania kościołów i klasztorów oraz poważnie ograniczono możliwości ich remontowania. Swoją stolicę, Bagdad, kalifowie zbudowali w 762 r. na terenie, gdzie rozpościerały się ogrody i pola uprawne, poprzecinane rzeczkami i kanałami irygacyjnymi, i gdzie znajdowały się świątynie oraz wsie chrześcijańskie. Chrześcijanom wydzielono dzielnicę nazwaną *Kal'atan-Nasara* (Cytadela chrześcijan), ale z biegiem lat rozproszyli się oni głównie w części zachodniej. We wczesnym okresie Abbasydów w Bagdadzie było czynnych 14 klasztorów oraz co najmniej 10 kościołów w części wschodniej i 8 w zachodniej⁴¹.

Wraz z przybyciem zaproszonego przez kalifa lekarza Giwargisa w 765 r. chrześcijanie Bagdadu mogli odetchnąć z ulgą. Stał się dla nich prawdziwą tarczą, tym bardziej, że jego względy u kalifa rosły z dnia na dzień. Pierwszym sukcesem było uzyskanie zgody na remont zdewastowanych klasztorów i kościołów⁴². Dzięki posłudze lekarskiej rodu Bachtiszo na dworze kalifów, przez trzy wieki chrześcijanie Bagdadu mogli cieszyć się względną swobodą, rozwijając naukę i pogłębiając życie duchowe.

Jeszcze na początku XIII w. źródła wymieniają wiele klasztorów na terenie nazywanym Beth Arabaye, rozciągającym się między Nisibis (dzisiejszy Nusaybin) a Mosulem⁴³: *Ba'ut* niedaleko Kfar Zamre, kilka klasztorów w okolicy Balad, w tym *Mar Iszo'zha* czynny od VI w. i *Mar Denha*, żeński klasztor w samym Balad, a także klasztory *Mar Petion*, *Rabban Ahron* i *Rabban Josef*. Nie ma żadnych dokumentów wspominających te klasztory od początku XIII w.; zresztą nie zachowały się prawie żadne rękopisy sporządzone w tym regionie.

³⁷ Od *ܟܘܪܗܐ* (*kurha*).

³⁸ Określenie greckie przyjęte przez chrześcijan Bliskiego Wschodu, a za ich pośrednictwem używane także w języku arabskim.

³⁹ Od *ܚܢܘܬܐ* (*hanuta*).

⁴⁰ Nazwa lokalna (forma zdrobniała od *'urs* – wesele) podziemnych części owych pagórków ze względu na to, że nietoperze wybrały je jako siedlisko.

⁴¹ B. HADDAD, *Kana'is Baghdad 'ibraat-tarich*, „Bajn An-Nahrajn” 8 (1980), nr 31, s. 309–326.

⁴² A. ABUNA, *Tarich al-kanisa as-surianij jaasz-szarkijja*, t. II, Bejrut 1992, s. 156.

⁴³ D. WILMSHURST, *The Ecclesiastical Organization of the Church of the East*, Lovanii 2000, s. 49.

1.4. Klasztory w relacji Asz-Szabusztiego (X w.)⁴⁴

W języku arabskim zachowała się bogata poezja opisująca tonące w zieleni klasztory, obchody świąt chrześcijańskich z udziałem chórów męskich i żeńskich, gościnność mnichów i niepowtarzalny smak wina klasztornego. W okolicznych klasztorach poeci arabscy szukali zacisza i natchnienia. Muzułmanie, nie wyłączając dygnitarzy i kalifów, traktowali tereny klasztorne jako miejsca wypoczynku i relaksu. Większość jednak zachodziła tam, aby upijać się winem do utraty przytomności i dawać upust fantazji. Chrześcijanie, jako grupa poddana (szczególnie mnisi), nie mogli zamykać drzwi przed szukającymi takich przyjemności, a często nawet reagować na wysoce niewłaściwe postępowanie nieproszonych gości i ich ignorancką postawę.

Spośród wielu ksiąg autorów muzułmańskich poświęconych klasztorom do naszych czasów zachowała się jedynie praca Asz-Szabusztiego (X w.), *Kitab ad-dijarat*⁴⁵. Na jej treść składają się elementy geograficzne, historyczne, a nade wszystko literacko-poetyckie, przy czym opisowi klasztorów poświęcono najmniej miejsca, w wielu przypadkach ograniczając się do krótkiej wzmianki w kilku liniijkach. Najcenniejsze w jego pracy jest to, że informacje o niektórych miejscowościach i klasztorach nie pojawiają się w żadnych innych znanych źródłach. Biorąc pod uwagę niekompletność posiadanego rękopisu, na jego podstawie nie jest możliwe odtworzenie pełnej listy czynnych klasztorów w Iraku w X w.

Asz-Szabuszti wymienia z nazwy 39 znanych sobie klasztorów, które w jego czasach kwitły i przynosiły owoce w postaci krzewienia wiary chrześcijańskiej i nauki. Niestety, tego wymiaru duchowego i edukacyjnego muzułmański autor w ogóle nie dostrzegł.

Należy pamiętać, że wykaz Asz-Szabusztiego jest daleki od pełnego obrazu. Jak wcześniej wspomniano, w samej tylko Kufie funkcjonowało co najmniej 49 klasztorów, a w Bagdadzie co najmniej 14. Do dziś zachowały się ruiny klasztoru nestoriańskiego w Khinnis, a w tych ruinach można zobaczyć co najmniej 15 cel.

⁴⁴ Szczegółowo osoba i dzieło X-wiecznego pisarza arabskiego Asz-Szabusztiego pt. *Ad-Dijarat* zostało omówione w artykule: M. ABDALLA, *Klasztory chrześcijan asyryjskich i arabskich na terenie Iraku według relacji Asz-Szabusztiego (X w.)* w *Kitab ad-dijarat*, w: TENŻE (red.), *Niemuzułmańskie mniejszości Iraku. Historia – kultura – problemy przetrwania*, Poznań 2008.

⁴⁵ G. 'AWWAD, *Ad-Dijarat*, Bejrut 1986, s. 36–48, wymienia dwadzieścia zaginionych dzieł literackich w języku arabskim poświęconych klasztorom i siedem tytułów omawiających styl życia mnichów w klasztorach.

2. Klasztory będące ośrodkami działalności pisarzy asyryjskich

Rdzennym mieszkańcom chrześcijańskiej kiedyś Syrii i Mezopotamii przyszło żyć pod obcym panowaniem jako względnie tolerowanej grupie wyznaniowej, próbującej zachować swoją tożsamość. Zmieniające się okoliczności nie sprzyjały rozwojowi edukacji świeckiej, która jeszcze do połowy XI w. stanowiła w niektórych regionach ważny segment programu kształcenia w prowadzonych przez chrześcijan licznych szkołach. Z biegiem lat jedyną uznawaną reprezentacją pozostał Kościół, a życie intelektualne skupiło się w klasztorach, gdzie uczniowie i seminarzyści, przyszli duchowni, studiowali i przepisywali różne dzieła, przede wszystkim Ojców Kościoła.

Mor Ignatius Aphrem I Barsaum, patriarcha Kościoła Syriacko-Ortodoksyjnego Antiochii, podaje nazwy 82 klasztorów, które odegrały znaczącą rolę w rozwoju nauki i literatury Asyryjczyków⁴⁶. Ich istnienie i znaczenie jest udokumentowane w pracach wybitnych pisarzy asyryjskich. Należą do Kościoła Zachodniego, czyli można przyjąć, że co najmniej tyle samo klasztorów będących ośrodkami nauki posiadał Asyryjski Kościół Wschodu. Rassam wspomina o 60 klasztorach Kościoła Wschodu na terenach kontrolowanych przez władców perskich⁴⁷. Zdarzało się często, że w ramach „rywalizacji” obok klasztoru jednej wspólnoty powstawał „dla równowagi” klasztor drugiej⁴⁸. Na przykład do dziś istnieje klasztor *Mar Giwargis* (X w.) w pobliżu Mosulu nad rzeką Tygrys, o którym Mor Ignatius Afrem nie wspomina. Klasztor ten odegrał znaczącą rolę w życiu Mar Abdiszo I, patriarchy Kościoła Wschodu. Podobnie w pobliżu Alkosz działa prawie nieprzerwanie od 640 r. klasztor *Rabban Hurmiz*, siedziba patriarchów Kościoła Wschodu, obecnie przejęty przez Kościół Chaldejski (unicki). Niedaleko Mosulu znajduje się też wciąż czynny klasztor *Mar Michael* z IV w., niegdyś należący do Kościoła Wschodu, obecnie przejęty przez Kościół Chaldejski. O klasztorze *Beth Abe* wiadomo, że w latach 595–850 wydał 4 patriarchów i co najmniej 100 biskupów i metropolitów⁴⁹.

Tabela 1 zawiera nazwy klasztorów oraz podane przez Mor Ignatiusa Afrema informacje o czasie powstania, lokalizacji i stanie obecnym. Niekiedy zamiast czasu powstania jest najstarsza wzmianka o klasztorze. Uzupełniające informacje z innych źródeł podano w nawiasach kwadratowych.

⁴⁶ IGNATIUS APHREM I BARSAUM, *Maktbonuto d'al atro d-Tur Abdin*, Kamiszli 1954, s. 460–474.

⁴⁷ S. RASSAM, *Christianity in Iraq: Its Origins and Development to the Present Day*, Leominster 2006, s. 55.

⁴⁸ J.W. ŻELAZNY, *Monastycyzm syryjski i mezopotamski w ujęciu ks. Stefana Siwca*, w: A. UCIECHA (red.), *Historia monastycyzmu orientalnego*, Katowice 2014, s. 59–69.

⁴⁹ I. GILMAN, H.J. KLIMKEIT, *Christians in Asia before 1500*, London – New York 1999, s. 150.

Tabela 1. Klasztory wymienione jako ośrodki nauki⁵⁰

Lp.	Wezwanie	Lata	Miejsce	Stan obecny
1.	Mor Abai (mężczennik perski)	VI w.	obok Qillith	zniszczony w 1700 r.
2.	Abel	?	rejon Se'ert	niezamieszkały
3.	Mor Abhai	V w.	blisko wsi Urbisz, niedaleko Gargar	zburzony w XVIII w.
4.	Arabów	V w.	między Tell Mauzalto i Tell Besme	zamieszkały do IX w.
5.	Mor Abrohom i Abel	ołtarz z 763 r.	niedaleko Midyat	czynny
6.	Abu-Ghalib (Królewskiego Stołu)	1138 r.	Gargar	zamieszkały do 1600 r.
7.	Mor Ahrun	389 r.	góra niedaleko Meliteny	?
8.	Mor Ahrun (w Szagre)	przed X w.	Szagre w rejonie Qlisuro	?
9.	Bar Gagai	960 r.	niedaleko Meliteny	zniszczony w 1058 r.
10.	św. Barbary	pocz. V w.	góra obok Edessy	od 1191 r. brak danych
11.	Barid	969 r.	Melitena	od 1243 r. brak danych
12.	Mor Barsaumo (Wysoki Klasztor)	VIII w.	w górach niedaleko Meliteny	zniszczony w XVII w.
13.	Mor Bassos	480 r.	niedaleko Harem, między Apameą a Homsem	zamieszkały do 830 r.
14.	Mor Behnam (klasztor Gubo)	pocz. V w.	niedaleko Mosulu	od 1839 r. przejęty przez Syryjski Kościół Katolicki

⁵⁰ IGNATIUS APHREM I BARSAUM, *Maktbonuto d'al atro d-Tur Abdin*, s. 460–474.

15.	Klasztor na Górze Synaj [św. Katarzyny]	[ok.530 r.] ⁵¹	półwysep Synajski, góra Synaj	czynny, posiada ponad 280 ksiąg syriackich
16.	Beth Bothin	przed VIII w.	Harran	od 975 r. brak danych
17.	Beth Malke	przed VII w.	obok Antiochii (dziś Antakya)	?
18.	Bo'uth	1057 r.	niedaleko Kharput	w 1290 r. splądrowany przez muzułmanów
19.	Mor Daniel z Galasz	przed 1230 r.	góra Mtinijje niedaleko Mardinu	czynny
20.	Daw'air	1112 r.	region Antiochii	?
21.	Mor Dimit	1000 r.	region Klaudia	?
22.	Dnisar	?	Qezel Tepe obok Mardinu	?
23.	Elijo [prorok Eliasz]	?	obok Mardinu	?
24.	Mor Eugen	IV/V w.	góra Izla niedaleko Nisibis	w XX w. mieszkał 1 mnich
25.	Mor Eusebios	V w.	Kfar Birto, region Apamei	?
26.	Mor Eusebona	340 r.	obok Tell Ada, region Antiochii	?
27.	Mor Giwargis	?	na zachód od Mardinu	zniszczony
28.	Mor Giwargis	?	na południe od Mardinu	zamieszkały do 1332 r.
29.	Gogal (Beth Gogi)	pocz. VI w.	prawdopodobnie Tur Abdin	zniszczony w XIX w.
30.	Klasztor Matki Bożej	751 r.	góra na południe od Edessy	zamieszkały do XIII w.
31.	Gubo Barojo	V/VI w.	między Aleppo a Mabusgiem	od IX w. brak danych
32.	Mor Hananio	VI w.	?	?

⁵¹ Mor Ignatius Aphrem I Barsaum podaje tylko, że w czasach Justyniana I.

33.	Mor Harbaz	koniec VII w.	?	od połowy X w. brak danych
34.	Mor Jakub Uczony	V w.	góra na południe od Edessy	zniszczony
35.	Mor Jakub	419 r.	niedaleko wsi Saleh w Tur Abdinie	niezamieszkały ⁵²
36.	Mor Jakub	VII w.	niedaleko Kaisum	?
37.	Mor Johannon-Urtojo	390 r.	niedaleko Dyarbakir	od 600 r. brak danych
38.	Mor Johannon z Nirab	563–569 r.	?	?
39.	Kaseljud [Mor Giwargis] ⁵³	przed XII w.	region Marasz (Germanikeia)	od 1200 r. brak danych
40.	Kfar-Tebno	710 r.	obok Harran na południe od Edessy	?
41.	Khnuuszjo	VI w.	góra Szigar (Sindzar)	?
42.	Mor Kyriakos	V w.	wieś Zargal w rejonie Dyarbakiru	był siedzibą biskupów do początku XX w.
43.	Madenhoje	IV w.	góra obok Edessy	czynny do połowy XIII w.
44.	Madhiq (NMP i 40 męczenników)	986 r.	w regionie Klaudia koło wsi Singas	w 1257 r. spalony przez Ahmada ibn Ballasa
45.	Magdaleny	1000 r.	Jerozolima	od XIV w. budynki zajęte przez muzułmanów, a potem zburzone
46.	Mor Malke	VI w.	między wioskami Anhel i Beth-Debe w Tur Abdinie	zniszczony w 1926 r.
47.	Marka Ewangelisty i NMP	V/VI w.	Jerozolima	[czynny]

⁵² Mafirion Wschodu Barsaumo bar Madani został tu mnichem na początku XV w. (s. 400).

⁵³ Taka nazwa pojawia się w życiorysie mnicha Michaela z Germanikei (s. 334).

48.	Mor Mattai [św. Mateusza]	IV w.	[góra Alfaf na południowy wschód od Mosulu] ⁵⁴	odnowiony w 1845 r.
49.	Mribo	przed IX w.	wieś Mribo w Haranie	?
50.	Mor Musze z Etiopii	pocz. VI w.	góra niedaleko Nabk	bezprawnie odebrany Kościołowi po 1832 r.
51.	Ntofo (NMP i Mor Teodoros) [al-Sajjida] ⁵⁵	[XIV w.]	[góra Mardinu]	zamieszkały do 1927 r.
52.	Paqismat ⁵⁶	?	Cylicja	w latach 1266–1279 wymordowano 25 mnichów
53.	Pesqin	X w.	niedaleko Gargar nad Eufratem	opuszczony po 1565 r.
54.	Pha'nur	VI w.	?	po 575 r. brak danych
55.	Psilto [Pszilto] ⁵⁷	V w.	obok Tell Mauzalto	zamieszkały do 880 r.
56.	Psilto	VI w.	niedaleko Antiochii	po VI w. brak danych
57.	Qadar/Qaidar	VI w.	góra Risz Aino	?
58.	Qanqart (Elijo)	1050 r.	obok Dyarbakir (Amida)	zniszczony na początku XIX w.
59.	Qarqaphto	przed X w. ⁵⁸	między Risz Aino i Magdal	całkowicie zniszczony
60.	Qartmin (Mor Gabriel)	397 r.	na wschód od Midyatu	czynny [atakowany przez Kurdów]

⁵⁴ L.N. LEUSTEAN (red.), *Eastern Christianity and Politics in the Twenty-First Century*. Jest to podobno jedyny czynny klasztor Kościoła Syriacko-Ortodoksyjnego w Iraku.

⁵⁵ Na podstawie stwierdzenia, że klasztor al-Sajjida jest znany jako Ntofo (s. 392), można przyjąć, że chodzi o ten sam klasztor, który odegrał ważną rolę w życiu mnicha Jeszu bar Khairuna († 1335).

⁵⁶ Na s. 365 w życiorysie patriarchy Johannona bar Madani nazwany Baqismat.

⁵⁷ Omawiając życie Jakuba Baradeusza, Mor Afrem Barsaum nazywa ten klasztor Pszilto (s. 231).

⁵⁸ Omawiając życie mnicha Tubono (pierwsza połowa VIII w.) oraz diakona Sobo († 726), Mor Afrem Barsaum zaznacza, że byli oni w tym klasztorze (s. 273), tzn. należałoby przyjmować datę powstania klasztoru nie później niż VIII w.

61.	Kenneszrin [Bar Aftunia]	530 r.	miasto Garablus nad Eufратem	po XIII w. brak danych
62.	Qube	pocz. V w.	niedaleko Edessy	w 751 r. zniszczony i odbudowany
63.	Mor Szaino	805 r.	region Marasz (Germanikeia)	zamieszkały do 1110 r.
64.	Mor Salomo	875 r.	niedaleko Dolukh	zamieszkały do 1000 r.
65.	Mor Szarbil	1210 r.	Kfar Szome	zamieszkały do końca XI w.
66.	Klasztor z Kolumnami	635 r.	nad Eufратem koło Raqqa	po 965 r. brak danych
67.	Mor Sergios (Mua'allaq)	V w.	niedaleko Balad, między Mosulem i Szigarem	zniszczony po 1345 r.
68.	Sergisije	958 r.	u podnóża gór Gubas	po 1170 r. brak danych
69.	Mor Szilo	przed VIII w.	?	po 930 r. brak danych
70.	Sziro	V w.	niedaleko klasztoru Mor Abhai oraz Pesqin	zamieszkały do początku XVII w.
71.	Slibo (św. Krzyża)	775 r.	między Zaz i Hesno-d-Kifo w Tur Abdinie	w latach 1089–1873 siedziba biskupów
72.	Slibo (św. Krzyża) (Machar)	przed 770 r.	wieś Dafne niedaleko Hesno-d-Kifo	mnichów wymordowano w czasie I wojny światowej
73.	Snun	512 r.	niedaleko Edessy	Abdalla ibn al-Bukhari zniszczył go w 751 r.
74.	Spekulos (Phagimta)	V w.	niedaleko Risz Aino	zniszczony w 1203 r.
75.	Syryjski klasztor	V w.	Egipt	obecnie zamieszkały przez mnichów koptyjskich
76.	Tar'il	V w.	między Aleppo i Bab	po 975 r. brak danych

77.	Tell Ada	przed 340	region Antiochii	zniszczony ⁵⁹
78.	Urnas	?	niedaleko Kaisum i Raban	od 1114 przerobiony na pałac królewski
79.	Zafaran (Mor Hananio)	793–800 r.	na wschód od Mardinu	od 1293 r. siedziba patriarchów
80.	Mor Zakai	?	Kallinikos nad rzeką Balikh	?
81.	Mor Zakai (NMP)	?	góra obok Gargar	po 1588 r. brak danych
82.	Zuqnin	przed VIII	obok Dyarbakir	?

Oprócz tego, opisując życiorysy poszczególnych pisarzy asyryjskich, Mor Afrem wspomina o 33 kolejnych klasztorach, nie ujętych w tabeli 1. W żadnym z tych przypadków nie jest znana data powstania klasztoru, jedynie jakiś fakt z życia danego pisarza świadczy, że w danym okresie klasztor funkcjonował. W tabeli 2 zestawiono nazwy klasztorów, okresy, kiedy wiadomo, że były czynne, lokalizacje oraz imiona osób, które były z nimi związane.

Tabela 2. Uzupełnienie: klasztory wzmiankowane w biografii pisarzy syryjskich

Lp.	Wezwanie	Czynny	Miejsce	Postać
1.	Dolny klasztor	po IV w.		zbudowany w miejscu pochówku św. Efrema
2.	Klasztor Wozu	VI w.	?	Barlaha (VI w.) mieszkał w celi Eliszy
3.	Beth Likino, klasztor NMP	VI w.	Czarna góra	Szemun (VI w.) był opatem
4.	Mor Tuma	VI w.	Seleucja	wstąpił tam Mara († 529) oraz Johannon bar Aftunia († 538)
5.	Mor Romanos	VI w.	Maiuma w Palestynie	wstąpił tam św. Seweros († 538)
6.	Klasztor w Salhije	VI w.	Tur Abdin	Daniel († 542) był opatem

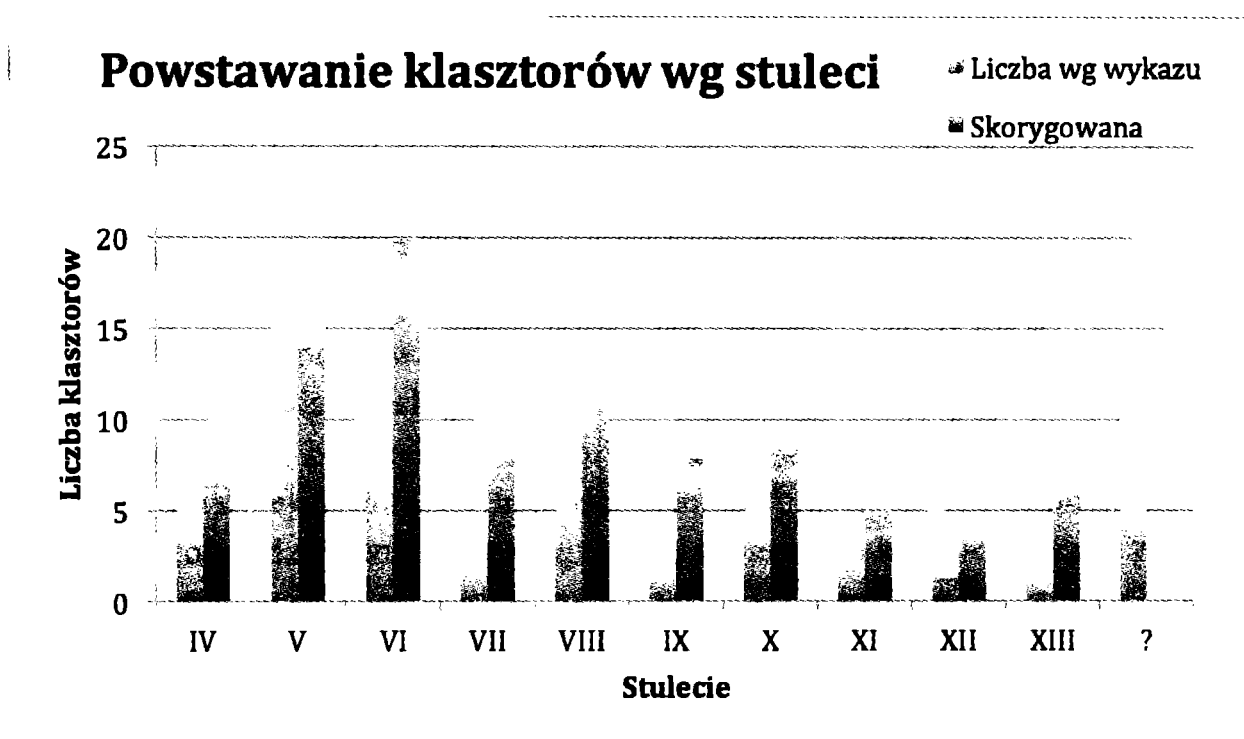
⁵⁹ W 717 r. list do opata Mariego napisał Giwargis († 725) – biskup Arabów (s. 275).

7.	Mor Tuma	X w.	Qariatain	w 932 r. ks. Stefanos bar Mattai przepisał tu historię męczenników Nadżranu
8.	klasztor w Nicei	VI w.	Nicea	mieszkał Sergios († 577)
9.	Ar'ó Rabtho	VI w.	Agel, region Amidy (Dyrbakir)	wstąpił Johannon z Efezu († 587)
10.	Qadar	VII w.	Koło Batnan lub Mardinu	był tam ks. Tuma (VII w.)
11.	Nardes	VII w.	okolice Mosulu (?)	wstąpił tam Marutha († 649)
12.	Knuszjo	VII–IX w.	koło Szighar	opatem był Sergios, do którego Seweros Sebokht († 667) pisał listy; Dawid bar Paulos został tu mnichem (IX w.)
13.	Esfolis	VII w.	?	studiował tam i był mnichem patriarcha Seweros II († 681)
14.	Gozarto	VII w.	Gozarto	rabbono Ahrun był opatem
15.	Tlitho (Świętej Trójcy)	VIII w.	?	list do diakona Barhadbszaby z tego klasztoru napisał Jakub z Edessy († 708)
16.	Ouspholis	VIII w.	blisko Mardinu	pracował tu diakon Sobo († 726), kiedy biskupem tego klasztoru i miasta Mardin był Konstanty
17.	Litharb	VIII w.	niedaleko Aleppo	w 714 r. list do ks. Jana Stylity mieszkającego w tym klasztorze napisał Giwargis, biskup Arabów
18.	Nafszoto	IX w.	region Qenneszrin	synod w 797–798 r. na którym był Kyriakos († 817)
19.	Mor Johannon Qurdis	IX w.	Dara	tu został mnichem Lo'ozor bar Sobtho († 829)
20.	Mor Jakub	IX w.	w Kyrrhos	możliwe miejsce, gdzie został mnichem metropolita Benjamin († 843)

21.	Birqum	IX w.	?	wspomniany w życiorysie Jakuba z Any († 860)
22.	Siedmiu Męczenników	IX w.	blisko miasta Pharin	tu został mnichem Szemun († 861)
23.	Bizuno	X w.	?	tu został mnichem metropolita Jakub († 967)
24.	‘Arnisz	XI–XII w.	Melitena (?)	tu został mnichem metropolita Sa’id († 1095) oraz Basileios († 1129)
25.	Obcego (Cudzoziemca)	XIII w.	góra Edessy	tu został mnichem patriarcha Johannon XII († 1220) nazywany Obcym (Akhsnojo), stąd nazwa klasztoru
26.	Modiq	przed 1181 r. – XIII w.	?	tu został mnichem bp Dionisios Saliba († 1273)
27.	NMP (Bnai Bo’uth)	przed 1224 r.	?	tu został mnichem metropolita Dioskoros († 1275)
28.	Dwojga Męczenników: Johanon bar Nagoro i jego siostra Saro	od 1284 r.	Bartelle	zbudował metropolita Gabriel († 1300)
29.	Gawikhat	XIII w.	?	przed 1292 r. tu był opatem patriarcha Michael II († 1312)
30.	NMP	XIII w.	wieś Sidos w rejonie Manazkurd	tu został mnichem Jeszu bar Khairun († 1335)
31.	św. Krzyża	przed 1453 r.	Bethel	tu wstąpił patriarcha Masud († 1512)
32.	?	ok. 1481 r.	Baszirije (Beth Szire)	utworzony lub odnowiony przez biskupa, późniejszego patriarchę Masuda († 1512)
33.	?	ok. 1481 r.	Hattakh	utworzony lub odnowiony przez biskupa, późniejszego patriarchę Masuda († 1512)

Na podstawie danych z tabeli 1 i 2 został sporządzony wykres obrazujący powstawanie klasztorów w poszczególnych stuleciach (rys. 1). Za datę powstania przyjęto albo datę zbudowania, albo datę najstarszej wzmianki o danym klasztorze. Dane z tabeli 1 obrazują jasnoszare słupki, natomiast ciemnoszare słupki obrazują liczby skorygowane, czyli uzupełnione danymi z tabeli 2. W przypadku jedenastu klasztorów ustalenie daty jest niemożliwe, co obrazuje skrajny prawy słupek.

Rzuca się w oczy ogólny trend stałego spadku liczby nowo powstałych klasztorów od V w. (dla liczby skorygowanej – od VI w.). Wieki VII i IX cechują się zmniejszoną liczbą nowych klasztorów.

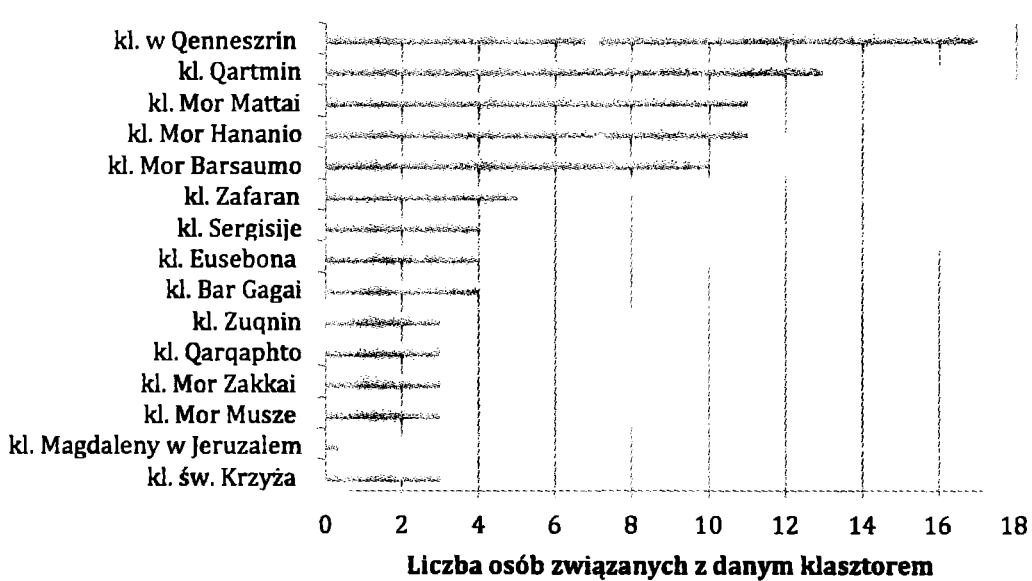
Rys. 1. Liczba klasztorów asyryjskich w poszczególnych stuleciach, kiedy powstały lub kiedy pojawiła się o nich pierwsza wzmianka w literaturze.

Znaczący wzrost obserwuje się w XIII w., po którym następuje upadek cywilizacji chrześcijaństwa asyryjskiego. Po zadanych przez Tamerlana ciosach odbudowa Kościoła i narodu staje się niemożliwa, a kolejne masakry powodują, że cała działalność biskupów, kapłanów i mnichów skupia się na kwestii przetrwania narodu. Brock zaznacza, że najwięcej prac w języku asyryjskim, a także najważniejsze dzieła powstały właśnie w okresie od IV do XIII w.⁶⁰

⁶⁰ S.P. BROCK, *A Brief Outline of Syriac Literature*, Kottayam 1997, s. 7.

Interesujące obserwacje można poczynić, jeśli chodzi o liczbę pisarzy syryjskich, w których życiorysie pojawia się ten czy inny klasztor. 38 spośród wymienionych klasztorów wzmiankowanych jest tylko jeden raz, a 15 tylko dwa razy. Natomiast aż 15 klasztorów odegrało ważne znaczenie w życiu więcej niż trzech pisarzy. Nazwy tych klasztorów wraz z liczbami pisarzy są pokazane na rys. 2.

Spośród nich najbardziej płodnym okazał się klasztor w Qenneszrin (związanych z nim było 17 osób), a dopiero na drugim miejscu jest klasztor Qartmin (znany obecnie jako Mor Gabriel – 13 osób). Jednak tych 17 pisarzy klasztor Qenneszrin wydał w ciągu 300 lat (VI–IX w.), podczas gdy pisarze powiązani z klasztorem Qartmin działali na przestrzeni 1300 lat (VI–XIX w.). W pozostałych trzech klasztorach o liczbie pisarzy ponad 10 okresy działalności tych osób to: 1100 lat dla Mor Mattai (VII–XVIII w.), 700 lat dla Mor Hananio (IX–XVI w.) i 700 dla Mor Barsaumo (X–XVII w.).

Rys. 2. Liczba pisarzy związanych z danym klasztorem

W tabeli 2 można zauważyć trzy klasztory, których powstanie lub odnowienie miało miejsce w XV w., związanych z działalnością patriarchy Masuda († 1512). Był to prawdziwy odnowiciel życia monastycznego; w jego czasach liczba klasztorów sięgała 200. Jednak odbudowa dawnej świetności życia monastycznego okazała się niemożliwa. W 1493 r. Kurdowie złupili wiele kościołów i klasztorów, w tym zbudowany w V w. klasztor Mor Jakuba w Salah, w którym rezydował wówczas patriarcha Kościoła, oraz zbudowany w 707 r. klasztor Mor Jakuba w Nisibis. W 1506 r. Kurdowie udusili dymem 312 osób (w tym 32 mnichów wraz z *mafiriono* Tur Abdinu) modlących się na niedzielnym nabożeń-

stwie. Oprawcy dosięgli też mieszkańców pobliskich wiosek, którzy schronili się w twierdzy Beth-Issak. Wymordowano tam mężczyzn, a dzieci i kobiety uprowadzono do haremów.

Takie akcje, połączone z ciągłym uciskiem ekonomicznym i społecznym, doprowadziły do wyniszczenia chrześcijaństwa asyryjskiego.

3. Sytuacja obecna

Tur Abdin powoli pustoszeje. Trwa bowiem emigracja Asyryjczyków do Europy, Ameryki i Australii. Z około miliona ludzi tam żyjących na przełomie XIX i XX w. pozostało dziś zaledwie kilka tysięcy. Setki kościołów i klasztorów zamieniono na meczety bądź hotele i zajazdy, inne obróciły się w ruinę. Trwa też fizyczna likwidacja Asyryjczyków i niszczenie resztek ich kultury⁶¹.

Liban był wzorem współistnienia różnych narodowości i religii i najlepiej prosperującym krajem Bliskiego Wschodu. Rozpętana przez islamistów wojna domowa, która trwała 15 lat (1975–1990), doprowadziła do ruiny kwitnący kraj, do tychczas rządzony przez większość chrześcijańską (zniszczono 375 kościołów, 45 klasztorów i 17 siedzib biskupich).

W Syrii i Iraku powstało Państwo Islamskie (ISIS), które na oczach całego świata zajęło się eksterminacją ludności niemuzułmańskiej i niszczeniem wszystkich zabytków i dzieł sztuki niezwiązanych z islamem. M.in. zrównano z ziemią klasztor Eliasza w okolicy Mosulu czynny od VI w., wypędzono wszystkich chrześcijan z samego Mosulu, spalono bezcenne rękopisy ze zbiorów biblioteki. W ciągu kilku lat liczba chrześcijan w Syrii spadła z 1,25 mln do 500 tys., a w Iraku z 1,4 mln do 275 tys.

W sierpniu 2014 r. Państwo Islamskie zajęło największe chrześcijańskie miasto w Iraku niedaleko Mosulu – Bakhdida. Wszyscy mieszkańcy, w liczbie ok. 50 tys., musieli opuścić domy i szukać schronienia w pobliskim Erbilu, gdzie koczują do dziś. Uciekając z miasta, dominikanin Nadżib Michael zabrał ze sobą ok. 2000 rękopisów, wśród których są pisma chrześcijańskie z XIII i XIV w. Niestety, ponad 50 tys. innych książek pozostało w bibliotece Bakhdidy i zostało później zniszczonych przez ISIS. Został też naszpikowany materiałami wybuchowymi i zrównany z ziemią klasztor Mar Benhama, liczący ok. 1600 lat.

Systematycznie niszczone od 1,5 tys. lat chrześcijaństwo Bliskiego Wschodu wraz z ogromnym dziedzictwem kulturowym i naukowym obecnie przestaje ist-

⁶¹ K. GÓRSKI, *Lud bez ziemi*, „Widnokreśli” 7 (1981), s. 58–61.

nieć. W jego miejsce wchodzi kultura terroru i nauka przemocy. I można odnieść wrażenie, że to jest trend ogólnoświatowy.

*

Literatura

'AWWAD G., *Ad-Dijarat*, Bejrut 1986.

ABDALLA M., *Klasztory chrześcijan asyryjskich i arabskich na terenie Iraku według relacji Asz-Szabusztiego (X w.) w Kitab ad-dijarat*, w: TENŻE (red.), *Niemuzułmańskie mniejszości Iraku. Historia – kultura – problemy przetrwania*, Poznań 2008.

ABDALLA M., *Losy chrześcijan himjaryckich jemeńskiego miasta Nadżran (VI–X w.) w źródłach arabskich i asyryjskich*, w: M.M. DZIEKAN, I. KOŃCZAK (red.), *Arabowie – Islam – Świat*, Łódź 2008, s. 557–569.

ABUNA A., *Tarich al-kanisa as-surianij jaasz-szarkijja*, t. II, Bejrut 1992.

ANSCHÜTZ H., *Die syrischen Christen vom Tur 'Abdin*, Würzburg 1985.

Assyrian Monasteries in Present Day Iraq, <http://www.aina.org/aol/syriac.htm> (25.02.2016).

ATIYA A.S., *Historia Kościołów Wschodnich*, tłum. S. Jakobielski, Warszawa 1979.

AT-TURAJHI M.S., *Ad-dijarat wa al-amkina an-nasranijja fi Al-Kufa wadawahih*, Bejrut 1981.

BROCK S.P., *A Brief Outline of Syriac Literature*, Kottayam 1997.

BURNS R., *The Monuments of Syria*, New York 2009.

DOWLEY T. (red.), *Historia chrześcijaństwa*, tłum. T. Szafranski, Warszawa 2002.

FOWDEN E.K., *Christian Monasteries and Umayyad Residences in Late Antique Syria*, „Antigüedad y Cristianismo” 21 (2004), s. 565–581.

GILMAN I., KLIMKEIT H.J., *Christians in Asia before 1500*, London – New York 1999.

GÓRSKI K., *Lud bez ziemi*, „Widnokreęgi” 7 (1981), s. 58–61.

HADDAD B., *Kana'is Baghdad 'ibraat-tarich*, „Bajn An-Nahrajn” 8 (1980), nr 31.

HALDON J. (red.), *Money, Power and Politics in Early Islamic Syria: A review of current debates*, Princeton 2010.

HINSON E.G., *The Church Triumphant: A History of Christianity up to 1300*, Mercer 1995.

HOLLERWEGER H., *Lebendiges Kulturerbe: Turabdin*, Linz 1999.

IGNATIUS AFREM I BARSOM, *Maktbonuto d'al atro d-Tur Abdin*, Kamisli 1954.

IGNATIUS APHREM I BARSAUM, *Geschichte der syrischen Wissenschaft und Literatur*, Wiesbaden 2012.

- IGNATIUS JAKUB III, *The Syrian Orthodox Church*, wykład wygłoszony 8.10.1985 r. w Getyndze (w posiadaniu autora).
- JOHNSTON W.M. (red.), *Encyclopedia of Monasticism*, t. I, Chicago – London 2000.
- LEUSTEAN L.N. (red.), *Eastern Christianity and Politics in the Twenty-First Century*, New York 2014.
- List of Monasteries in Syria*, http://research.omicsgroup.org/index.php/List_of_monasteries_in_Syria (22.02.2016).
- MASON R., *The Monastery of St. Moses the Abyssinian (Deir Mar Musa al-Habashi), Syria*, „Antiquity” 83 (2009), <http://antiquity.ac.uk/archive> (22.02.2016).
- PIGULEWSKA N., *Kultura syryjska we wczesnym średniowieczu*, Warszawa 1989.
- RASSAM S., *Christianity in Iraq: Its Origins and Development to the Present Day*, Leominster 2006.
- SADOWSKI M., *Chrześcijańska arabskojęzyczna literatura apologetyczna Bliskiego i Środkowego Wschodu w okresie Abbasydów (750–1050)*, RTSO 12 (2012), s. 87–106.
- SAKA I., *Kanisati As-Syrianiya*, cz. 1, Damaszek 1985.
- SCHER A., *Tarich Kaldo wa Aszur*, t. II, Bejrut 1913.
- VÖÖBUS A., *History of the Ascetism in the Syrian Orient: A Contribution to the History of Culture in the Near East*, t. II, Louvain 1960.
- VÖÖBUS A., *The contribution of ancient Syrian Christianity to the west European culture*, „Journal of Assyrian Academic Society” (1988), s. 8–14.
- WARE K., *Eastern Christendom*, w: J. McMANNERS (red.), *The Oxford Illustrated History of Christianity*, Oxford – New York 1992.
- WILMSHURST D., *The Ecclesiastical Organization of the Church of the East*, Lovanii 2000.
- ŻELAZNY J.W., *Monastycyzm syryjski i mezopotamski w ujęciu ks. Stefana Siwca*, w: A. UCIECHA (red.), *Historia monastycyzmu orientalnego*, Katowice 2014, s. 59–69.

*

Streszczenie: Artykuł rzuca pewne światło na zagadnienie związane z klasztorami, które w ciągu prawie dwóch tysięcy lat pełniły funkcje ośrodków edukacyjnych w Kościołach na Wschodzie. Oprócz światowej sławy szkół w Nisibis, Edessie czy Antiochii, są informacje o 125 klasztorach, z którymi związani są pisarze syriaccy. Większość z nich już nie istnieje. Źródła historyczne i archeologiczne dostarczają danych o znacznie większej liczbie klasztorów działających na terenie dzisiejszej Turcji, Syrii i Iraku. Jednak inwazja islamu znacznie ograniczyła rozwój nauki i edukacji w klasztorach, na które nałożono wy-

sokie podatki. Nie wolno było już budować nowych klasztorów, a poszerzanie i remontowanie starych było znacznie utrudnione. W końcu masakry przeprowadzone przez Tamerlana zadały śmiertelny cios, po którym wschodnie Kościoły nie były w stanie powrócić do poprzedniego stanu, mimo że w XV w. miał miejsce wzrost liczby klasztorów. Do dziś zachowało się zaledwie kilkadziesiąt klasztorów, które są poważnie zagrożone. Dwa z nich ostatnio zrównano z ziemią.

Słowa kluczowe: chrześcijaństwo, klasztor, edukacja, pisarze syriaccy, Bliski Wschód.

Abstract: The monasteries and their connection with Syriac writers. The article sheds some light on the issue of the monasteries as a millenia-long centers of education in the Eastern Churches. Part of the worldwide known schools like Nisibis, Edessa or Antiochia, Syriac writers are known to work in at least 125 monasteries, most of which cease to exist. Some historical and archaeological sources provide evidence of many more monasteries at work in the region of today's Turkey, Iraq and Syria. However, the Islamic invasion substantially limited the development of science and education in monasteries posing heavy taxes on them. New monasteries were forbidden to be built, and the old one were difficult to widen or even to repair. Massacres performed by Tamerlane were a deadly blow from which the Eastern Churches were unable to recover despite increasing the number of monasteries in the fifteenth century. Few of those monasteries survive until today, but they are under increasing threat. Two of them were recently blown up, destroyed and erased from the Earth.

Keywords: Christianity, monastery, education, Syriac writers, Near East.